योग–आयुर्वेदसाहित्य–डिप्लोमापाठ्यक्रमः (DYAS)

संशोधिताः नियमाः एवं निर्देशाः च

1. पाठ्यक्रमप्रवेशाय पात्रता – वरिष्ठमाध्यमिकपरीक्षायां / द्वादशश्रेण्याम् (+2) उत्तीर्णाः छात्राः पञ्जिकरणं कर्तुमर्हति।

2. अध्यापनाय केवलं संस्कृतभाषाया एव प्रयोगः भविष्यति।

3. निश्चितविशवविद्यालयपरिसरेषु प्रवेशस्थानानि षष्टिः (60) स्युः। तेषु पारम्परिकविद्यार्थिभ्यः त्रिंशत् (30) स्थानानि, आधुनिकप्रवाहविद्यार्थिभ्यः त्रिंशत् (30) स्थानानि च विनियोज्यन्ते।

4. एकवर्षात्मकः पाठ्यक्रमः भविष्यति।

5. पाठ्यक्रमस्य प्रश्नपत्रविभागः सप्तसु (7) पत्रेषु, प्रत्येकेषु पत्रेषु शताङ्कानि (100) कल्प्यन्ते।
   विभाजनं यथा –
   (अ) योगः – द्वे पत्रे।
   (आ) आयुर्वेदः – द्वे पत्रे।
   (इ) संस्कृतम् – एकं पत्रम्।
   (ई) योगाभ्यासः – एकं प्रायोगिकं पत्रम्।
   (उ) परियोजनाकार्यम् (Project Work) – एकं प्रायोगिकं पत्रम्)।

6. प्रत्येकस्मिन् पत्रे शतं (100) अङ्कानां विभागः 60+40 रूपेण भविष्यति। षष्टिः (60) अङ्काः सैद्धान्तिके (Theory), चत्वारिंशत् (40) अङ्काः प्रायोगिके (Practical) आन्तरिकमूल्याङ्कनद्वारा दीयेत।

7. परीक्षायाम् उपवेशनाय न्यूनातिन्यूनं पञ्चसप्ततिः प्रतिशतं (75%) उपस्थितिः अनिवार्या।

छ्लोकेशः
26/08/2025

संशोधितः पाठ्यक्रमः

योग–आयुर्वेद–साहित्य–डिप्लोमा (DYAS)

प्रस्तावना

योग-आयुर्वेदयोः ज्ञानं गुरुपरम्परा‌द्वारा बहुभ्यः वर्षेभ्यः अनुस्यूततया प्रचलदस्ति । भारते मानवस्य स्वास्थ्यं संरक्षयितुम् आयुर्वेदस्य तथा योगस्य च ग्रहणम् एव सर्वप्रथमतया क्रियते। योगस्य मूलभूततत्वेषु चित्तं, कोशः, मनोभूमयः, चक्राणि, प्रणः इत्येतेषाम् अंशानम् सम्यग्वाधारणां शास्त्रीयपद्धत्या अध्ययनेन सम्पाद्य योगोक्तसाधनया परमपुरुषार्थाय उपयुज्यते। तत्र शरीरम् आद्यं खलु धर्मसाधनम् इति ध्येयवाक्यम् अनुसन्धाय औषधादीनां सम्यक् परिज्ञानेन त्रिदोषयुक्तस्य शरीरस्य रक्षणाय आहरमपि औषधवत् प्रकल्प्य षड्रसानां, महाभूतानां, दिनाचर्यायाः, ऋतुचर्यायाः च सिद्धान्तानां साहाय्येन कायमनसोः स्वास्थ्यसम्पादनाय अपेक्षितविषयाणां ज्ञानं प्रदास्यति आयुर्वेदः। अतः एतयोः उभयोरपि सामान्यपरिज्ञानं प्रदातुं कश्चन पाठ्यक्रमः अपेक्षित इत्यतः अयं प्रकल्पः प्रारब्धः।

योगायुर्वेदयोः विषये कृतानाम् अनुसंधानानां प्रभावतः भारतीयशास्त्राणां वैज्ञानिकताविषये सर्वेषाम् आधुनिकविज्ञानविदां दृष्टिः आपतिता अस्ति। तत्र एतेषां शास्त्रीय विषयाणाम् उल्लेखनाय प्रयुक्ता भाषा अपि वैज्ञानिकी इति प्रतिज्ञातम्। अतः अस्य पाठ्यक्रमस्य पठनपाठनादिकमपि संस्कृते रक्षितमस्ति। एवं संस्कृतमाध्यमेन योग–आयुर्वेदयोः प्रतिरोधात्मकस्वास्थ्यकल्पानां, सकारात्मकस्वास्थ्यप्रवर्धनम् तथा व्यक्तित्वविकासं च अवगन्तुं पारायन्ति।

पाठ्यक्रमस्य नाम - एषः पाठ्यक्रमः "योग–आयुर्वेदसाहित्य–डिप्लोमा" (Diploma in Yoga & Ayurveda Sahitya – DYAS) इति कथ्यते।

हस्ताक्षरः 26/08/2025

पाठ्यक्रमस्य ध्येयम् - अस्य पाठ्यक्रमस्य ध्येयम् अस्ति – संस्कृतभाषया समग्रजीवनाय सकारात्मकस्वास्थ्याय च योग–आयुर्वेदयोः प्रवर्धनम् – इति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्याः

योगः

- उपनिषद्–भगवद्गीता–पातञ्जलयोगसूत्राणां मूलभूततत्त्वानां सम्यग् अवगमनम् ।
- प्रतिरोधात्मकस्वास्थ्यस्य स्वास्थ्यप्रवर्धनस्य च मूलतत्त्वानि योग–आयुर्वेदाभ्यां परिचायनम्।
- मानवास्तित्वस्य संकल्पान् शास्त्रीययोगदृष्ट्या अवबोधनम्।
- साधनायाः लाभविषये तथा आयुक्ताभ्यसतो जायमानहानीनां विषये च बोधनम्।
- प्रातिरोधिकस्वास्थ्ये सकारात्मकस्वास्थ्यप्रवर्धने च व्यक्तित्वविकासेन सह विद्यार्थिनां शिक्षणम्।

आयुर्वेदः

- त्रिदोषतत्त्वानि, ऋतुवैचित्र्यम्, दिनचर्या, ऋतुचर्या च आदाय आयुर्वेदस्य मूलसिद्धान्तानां ज्ञानम् – स्वस्थवृत्तस्य रक्षणाय, सर्वाङ्गीणकल्याणाय, समाजे पर्यावरणसंतुलनस्य रक्षणाय च।
- आवश्यकौषधीयवनस्पतीनाम् लघु–क्षेत्रेषु सञ्चय–पालन–विकासे सामर्थ्यवर्धनाय। आयुर्वेदः न केवलं स्वास्थ्यरक्षणाय, अपि तु आयुः–प्रतिबन्धकररोगाणां निवारणाय अपि उपयुज्यते इति बोधयितुम्।
- योग–आयुर्वेद–डिप्लोमां प्राप्तः विद्यार्थी स्वप्रदेशे उपलब्धैः औषधीयवनस्पतिभिः सामान्यरोगेषु चिकित्सायां आयुर्वेदवैद्यं सहाय्यं कर्तुं समर्थः भवेत्।

पाठ्यक्रमस्य कालावधिः

- पाठ्यक्रमस्य न्यूनतमकालः एकवर्षात्मकः भवति।

26/08/2025

पात्रता

- परीक्षार्थी द्वादशश्रेणीं (10+2) सम्यक्तया उत्तिर्णः भवेत्।
- एषः पाठ्यक्रमः युग्मप्रमाणपत्रपाठ्यक्रमरूपेण (Dual Certificate Course) दातुं योग्यमस्ति।

परीक्षायाः योजना (Scheme of Examination)

26/08/2025

पाठ्यक्रमसङ्ख्या (Course No. with Code)	पत्रस्य नाम (Nomenclature of Papers)	स्वरूपम् (Practical/ Theory)	श्रेयः (Credit)	समग्राङ्कः (Total Mark)	बाह्यम् (External Max.)	आन्तरिकम् (Internal Max.)	न्यूनतम उत्तीर्णाङ्कः (Min Pass Mark)
DYAS 1	योगस्य मूलतत्त्वानि योगपरम्पराश्च	सैद्धान्तिकं (T)	6	100	60	40	40
DYAS 2	जीवनशैली- परिष्कारः योगचिकित्सा च	सैद्धान्तिकं (T)	6	100	60	40	40
DYAS 3	आयुर्वेदस्य मौलिकसिद्धान्ताः	सैद्धान्तिकं (T)	6	100	60	40	40
DYAS 4	द्रव्यविज्ञानं नामरूपज्ञानं च	सैद्धान्तिकं (T)	6	100	60	40	40
DYAS 5	संस्कृत-प्रथमदीक्षा संस्कृत-द्वितीयदीक्षा च	सैद्धान्तिकं (T)	6	100	60	40	40
DYAS 6	योगाभ्यासाः	प्रायोगिकम् (P)	6	100	60	40	40
DYAS 7	परियोजनाकार्यम्	प्रायोगिकम् (P)	4	100	60	40	40
समग्रं (Total)	—	—	**40**	**700**	—	—	**280**

छोतराः
26/08/2025

DYAS -SYLLABUS योग-आयुर्वेदसाहित्य-डिप्लोमापाठ्यक्रमः	PAPER CODE	DYAS-1
प्रथमपत्रम् **(PAPER 1) -** योगस्य मूलतत्त्वानि योगपरम्पराश्च	**Credit/ Unit 6**	**Hours 96-120**
उपनिषद्–पातञ्जलयोगसूत्रं-भगवद्गीता-अन्ययोगग्रन्थेषु योगस्य परिभाषाः, तेषां सन्दर्भः च। आधिजव्याधिः (मनसि उत्पन्नः व्याधिः), अनाधिजव्याधिः (शारीरव्याधिः)। योगवासिष्ठे मनसः उत्पत्तिः, सृष्टिकल्पना। भगवद्गीतायाम् (अध्याय2,श्लोकाः 61–65) इत्यस्मिन् मनोविश्लेषणम् (Psychoanalysis)।	1	16-20
उपनिषद्–आधारितमानवबोधः – तैत्तिरीयोपनिषदः (पञ्चकोशसिद्धान्तः), माण्डूक्योपनिषदः (अवस्थात्रयसिद्धान्तः)। पुरुष–प्रकृतिविचारः, चेतन–जडयोः भेदः, सांख्यदर्शने सृष्टिकल्पना। चित्तविक्षेपाः (मानसप्रतिकूलताः)। हठयोगे योगसिद्धिः–असिद्धिः च (उत्साहस्य महत्त्वम्)। चित्तभूमयः, वृत्तयश्च। निरोधोपायाः / चित्तप्रसादनमार्गाः।	1	16-20
राजयोगः – अष्टाङ्गयोगरूपेण इच्छाशक्तिमार्गः (यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधिः)।भगवद्गीता (अध्याय 6) इत्यस्मिन् तदन्वयः(अष्टाङ्गस्य)। अभ्यास–वैराग्ययोः महत्त्वम्।	1	16-20
कर्मयोगः – त्रिगुणप्रभावनिवृत्तये क्रियामार्गः (सत्त्व–रजस्–तमस् (अतीतम्)। कर्तुः स्वरूपम्, कर्मणः स्वरूपम्। कर्तव्यभावेन कर्मणां कर्तव्यम्। सर्वेषु कर्मसु यज्ञानुभावेन प्रवृत्तिः। पातञ्जलयोगसूत्रेषु कर्मस्वरुपम् । भक्तियोगः – भावसंस्कारमार्गः। भक्तानां चतुर्विध प्रकाराः। भक्तेः नवधा भेदाः – श्रवणं, कीर्तनं, स्मरणं, पादसेवनं, अर्चनं, वन्दनं, दास्यम्, सख्यम्, आत्मनिवेदनम्। भक्तेः पञ्च भावाः – शान्तः, माधुर्यः, वात्सल्यः, दास्यः, सख्यः। दैवीसम्पदः, आसुरीसम्पदः।	1	16-20
ज्ञानयोगः – विवेकमार्गः। साधना – (१) श्रवणम् – चत्वारि महावाक्यानि, वैदिकविधयः, ज्येष्ठोपदेशः। (२) मननम् – विचारः, आत्मविश्लेषणम्। (३) निदिध्यासनम् – उपनिषद्–उपासना–अभ्यासः। छान्दोग्योपनिषदः षष्ठोऽध्यायः – "तत्त्वमसि" इत्यादयः उदाहरणानि च। अन्ययोगपरम्पराः - मन्त्र-लय-स्वर-कुण्डलिनीयोगानां परिचयः	1	16-20
हठयोगः - हठयोगग्रन्थानां परिचयः, हठप्रदीपिकायोः तथा घेरण्डसंहितायाः च विशेषपरिचयः।	1	16-20

सन्दर्भग्रन्थाः

1. अग्रवाल्, एम्.एम्. – षड्दर्शनानि (Six Systems of Indian Philosophy), चौखम्भा-विद्याभवनं, वाराणसी, २०१०।
2. चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती, स्वामी – वेदाः (The Vedas), भावन्स् पब्लिकेशन्स्, मुम्बई, २०११।

3. हिरियण्ण, एम्. – भारतीयदर्शनस्य रूपरेखा (Outlines of Indian Philosophy), मोतीलाल-बनारसिदास्, दिल्ली, २००९।
4. भट्, कृष्णके. – योगशक्तिः (The Power of Yoga), सु-योग-प्रकाशनं, मङ्गलूरु, २००६।
5. स्वामी प्रभवानन्दः – भारतस्य आध्यात्मिकं वारसानं (Spiritual Heritage of India), श्रीरामकृष्णमठः, मद्रास्, २००४।
6. स्वामी विवेकानन्दः – ज्ञानयोगः, भक्तियोगः, कर्मयोगः, राजयोगः। अद्वैताश्रमः, कलकत्ता, २०००।
7. पण्डितः, एम्.पी. – उपनिषदां प्रस्तावना (Introduction to Upanishads), थियोसोफिकल् सोसाइटी, आद्यार्, मद्रास्, १९७६।
8. दासगुप्तः, एस्.एन्. – हिन्दू-मीस्टिसिज़्म् (Hindu Mysticism), मोतीलाल्-बनारसिदास्, दिल्ली, १९२७।
9. आर्थर् अवालन् – कुण्डलिनीशक्तिरेव नागशक्तिः (The Serpent Power), शिवालिक-प्रकाशनम्, नवीदिल्ली, २००९।
10. लालप्रसादसिंहः – तन्त्रं, तस्य रहस्यम् वैज्ञानिकं च (Tantra, Its Mystic and Scientific Bases), कॉन्सेप्ट् पब्लिशिङ्ग् कम्पनी, दिल्ली, १९७६।
11. कारेल् वर्नरः – योगः च भारतीयदर्शनं च (Yoga and Indian Philosophy), मोतीलाल्-बनारसिदास्, दिल्ली, १९७९।
12. स्वामी ज्ञानानन्दः – योगदर्शनम् (Philosophy of Yoga), श्रीरामकृष्णाश्रमः, मैसूरु।
13. दासगुप्तः, एस्.एन्. – भारतीयदर्शनस्य इतिहासः (History of Indian Philosophy), मोतीलाल्-बनारसिदास्, दिल्ली, २०१२।
14. शर्मा, चन्द्रधरः – भारतीयदर्शनस्य आलोचनात्मकसमीक्षाः (A Critical Survey of Indian Philosophy), मोतीलाल्-बनारसिदास्, दिल्ली, २०१३।
15. स्वामी विवेकानन्दः – राजयोगः (Rajayoga), अद्वैताश्रमः, कलकत्ता, २०००।
16. वाय्-आइ-सी (YIC) मार्गदर्शिका – स्वामि विवेकानन्दयोग-प्रकाशनम्, बेंगलुरु।
17. के. तैमीनीः – योगविज्ञानम् (The Science of Yoga), थियोसोफिकल् पब्लिशिङ्ग् हाउस, आद्यार्, चेन्नै, २००५।
18. स्वामी सत्यानन्दसरस्वती – हठयोगः (Hatha Yoga), बी-एस्-वाई मुङ्गेर।
19. स्वामी शिवानन्दः – नारदभक्तिसूत्राणि (Narada Bhakti Sutra), दिवाइन् लाइफ् सोसाइटी, ऋषिकेश।
20. सायणमाधवः – सर्वदर्शनसंग्रहः (Sarva-Darshana-Sangraha), भारतीय-कलाप्रकाशनम्, २००८।
21. हर्षानन्दस्वामी – कर्मयोगसूत्रशतकं (Karmayoga Sutra Shataka), रामकृष्णाश्रमः, बेंगलुरु।
22. स्वामी शिवानन्दः – ब्रह्मसूत्राणि (The Brahma Sutra), दिवाइन् लाइफ् सोसाइटी, ऋषिकेश।

26/08/2025

DYAS -SYLLABUS योग-आयुर्वेदसाहित्य-डिप्लोमापाठ्यक्रमः	PAPER CODE	DYAS-2 8
द्वितीयपत्रम् (PAPER 2) - जीवनशैलीपरिष्कारः योगचिकित्सा च	Credit/ Unit 6	Hours 96-120
कपटयोगः (Pseudo Yoga); नात्यश्नतस्तु योगोस्ति.. (Extremes) – युक्ताहारविहारस्य..; जीवनचर्यायाम् मितता (True Yoga, Moderation in routine); मिताहारः हठयोगोक्तः (Haṭhayoga 1.60, 63); भगवद्गीतायां गुणत्रयं (सत्त्वं, रजः, तमः) तत्प्रियमाहारञ्च , छान्दोग्योपनिषत् – त्रिविधान्नविभागः (trifold formation of food, constituents of human body) देहधातुसंरचना च ।	1	16-20
योगजीवनशैलीः – ब्राह्ममुहूर्ते उत्थानम्, शरीरशोधनक्रियाः, व्यायामः - आसनाभ्यासः (स्थैर्यं, स्वास्थ्यं, लाघवम्), प्रार्थना (अदृष्टशक्तिषु श्रद्धा), व्यवहारः (सदाचारः, सकारात्मकविचारः), विहारः (सज्जनसङ्गः)।	1	16-20
यज्ञतत्त्वम् – पञ्चयज्ञाः (दैव, पितृ, भूत, मनुष्य, ब्रह्म – तैत्तिरीयब्राह्मणे निर्दिष्टाः)। गीता-आधारिताः व्यवहारिकयज्ञाः (द्रव्ययज्ञः, तपस्यज्ञः, योगयज्ञः, स्वाध्याययज्ञः, ज्ञानयज्ञः)। कर्मसिद्धये पञ्चकारणानि – अधिष्ठानं, कर्ता, करणम्, चेष्टा, दैवम्।	1	16-20
योगः स्वास्थ्यं च – शारीरिक–मानसिक–सामाजिक–आध्यात्मिकस्तरेषु स्वास्थ्यस्य प्रापणम्।	1	16-20
पञ्चकोशाधिष्ठितव्याधीनां योगप्रबन्धनम् (Yogic Management at 5 layers) – श्वासरोगाः, चिन्ताजन्यव्याकुलता (Anxiety), अवसादः (Depression), सन्धिवातः (Arthritis), पृष्ठशूलः (Back Pain), मेरुदण्डसम्बद्धविकाराः।	1	16-20
चयापचयसम्बन्धि रोगाः (Metabolic Disorders), जठरसम्बन्धि रोगाः Gastrointestinal Disorders), स्थूलता (Obesity) च। सकारात्मकस्वास्थ्यप्रवर्द्धनम् (Promotion of Positive Health)। योगचिकित्सायाः मूलज्ञानम् – प्रतिरोधात्मक-प्रोत्साहक-उपचारात्मक- दृष्ट्या (Preventive,Promotive,Curative aspects) विभिन्नव्यवस्थासु सामान्यव्याधिषु च।	1	16-20

सन्दर्भग्रन्थाः

1. श्यामघोषः – *The Original Yoga*, Munshiram Manoharlal, नवीदिल्ली, 1999।
2. ज्ञानानन्दभारती – *Essence of Yoga Vāsiṣṭha*, Sanata Books, चेन्नई।
3. हठरत्नावली – तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानम्, आन्ध्रप्रदेश।
4. घेरण्डसंहिता – श्रीसद्गुरुपब्लिकेशन, नवीदिल्ली।
5. डॉ. आर्. नगरत्ना, डॉ. एच्. आर्. नागेन्द्र – *Yoga and Health*, स्वामी विवेकानन्द योगप्रकाशनम्, 2002।
6. डॉ. आर्. नगरत्ना, डॉ. एच्. आर्. नागेन्द्र – *Yoga for Promotion of Positive Health*, SVYP, बेंगलूरु।

धर्मेशः 26/08/2025

7. नागेन्द्र एच्. आर्. – *The Secret of Action – Karma Yoga*, SVYP, बेंगलूरु, 2003।
8. नागेन्द्र एच्. आर्., नगरत्ना – *New Perspective of Stress Management*, SVYP, 2010।
9. नागेन्द्र एच्. आर्., नगरत्ना – *Personality Development Series*, SVYP, 2012।
10. बसवरड्डि वि. – *Yoga: Teachers Manual for School Children*, MDNIY, नवीदिल्ली, 2010।
11. बसवरड्डि वि. – *Yoga in School Health*, MDNIY, नवीदिल्ली, 2009।
12. जयदेव एच्. – *Growing with Yoga*, The Yoga Institute, मुम्बई, 2004।
13. स्वाति–राजीव चञ्चनी – *Yoga for Children*, URS Publishers, 2008।
14. न्यान्सी विलियम्स – *Yoga Education: Philosophy and Practice*, Deep & Deep Publications, 2007।
15. *Yoga for the Special Child*, Special Yoga Publications, 1998।
16. *Yoga Therapy for Every Special Child*, Singing Dragon, लण्डन–फिलाडेल्फिया, 2010।
17. नागेन्द्र एच्. आर्., नगरत्ना – *IAYT Series*, SVYP, बेंगलूरु।

छात्रा: 26/08/2025

DYAS -SYLLABUS योग-आयुर्वेदसाहित्य-डिप्लोमापाठ्यक्रमः	**PAPER CODE**	**DYAS-3**
तृतीयपत्रम् **(PAPER 3) -** आयुर्वेदस्य मौलिकसिद्धान्ताः	**Credit/ Unit 6**	**Hours 96-120**
आयुर्वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिः निर्वचनम् च, अष्टाङ्ग आयुर्वेदः, आचार्याः, आयुर्वेदस्य उत्पत्तिः। - हिमालये चरकद्वारा आयोजितः संवादः। ग्रन्थपरिचयः – बृहत्त्रयीः- चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, अष्टाङ्गसंग्रहः। लघुत्रयीः - माधवनिदानम्, शार्ङ्गधरसंहिता, भावप्रकाशः। तेषां लेखकाः, टीकाकाराः, कालः (कदा लिखितम्), स्थानानि एवं अध्यायानाम् संक्षेपवर्णनम्। निघण्टवः – निघण्टोः नामानि, कालः, विशेषता च - निघण्टूनां महत्त्वम् – "निघण्टुनवीनवैद्य"। निघण्टवः कथं प्रयुज्यन्ते? किमर्थं प्रयुज्यन्ते? – निदानाय, नामरूपज्ञानाय, विकृतद्रव्यपरिचयानां प्रतिस्थापनाय।	1	16-20
आयुर्वेदस्य मूलसिद्धान्ताः - पञ्चमहाभूतसिद्धान्तः। देहः, शरीरम्, गर्भः, कायः। दोषाः – जीवितलक्षणानां प्रकटयन्ति जैवभौतिकशक्तयः। दोषव्युत्पत्तिः, भेदाः, गुणाः, निरुक्तिः, स्थानम्, प्रकोपकारणानि। ऋतवः – शिशिर, वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त। ऋतुजव्याधिनिर्हरणम्, व्याधिनिर्हरणाचारः। अग्निदुष्टिः। धातूनाम् (जैवरसायनिकघटकत्वेन) व्युत्पत्तिः, निरुक्तिः, पोषणन्यायः।	1	16-20
सप्तधातवः – रसः (प्लास्मा, लसिकाग्रन्थयः), रक्तम् (रुधिरकोशिकाः), मांसम् (स्नायु–ऊतकाः), मेदः (स्निग्ध–ऊतकाः), अस्थि (अस्थिसंरचना), मज्जा (अस्थिमज्जा), शुक्रम् (प्रजननतत्त्वम्)। मलानि – व्युत्पत्तिः, स्थानम्, भेदाः, कर्म च, प्रकाराः – पुरीषम् (मलं), मूत्रम् (मूत्रविसर्जनम्), स्वेदः (स्वेदः)। आश्रयाश्रयीभावः। आधुनिकपरिभाषा – पुरीष, मूत्र, स्वेदयोः संक्षिप्तनिर्वचनम् द्वाभ्यामेव वाक्याभ्याम्।	1	16-20
ओजः – निरुक्तिः, व्याधिक्षमताशक्ति। प्रतिरक्षाशक्तेः परिभाषा (द्वौ वाक्यौ)। प्रतिजन्यः (Antigen), प्रतिरक्षः (Antibody) परिभाषा। टीकायाः (Vaccination) संकल्पना संक्षेपे केवलं परिभाषा। सक्रिय–निष्क्रिय प्रतिरक्षा। आमसंकल्पना – आमस्य निरुक्तिः, चरकमतम्, सामान्यलक्षणानि। आमस्य सर्वाः परिभाषाः, आमगुणाः, आमविषम्। अग्निः – निरुक्तिः, भेदाः, वैशिष्ट्यम्। विपाकः, पाकभेदाः। प्रकृतिः, विकृतिः – निरुक्तिः, भेदाः। दोषगतिः, व्याधिमार्गः, रोगोत्पत्तिः।	1	16-20

26/08/2025

प्रायोगिकम् / अन्तरङ्गमूल्याङ्कनम्

- प्रकृतिपरीक्षा — १० अङ्काः
- प्रश्नपरीक्षा — १० अङ्काः
- शेषाङ्काः — CSU-अन्तरङ्गमूल्याङ्कननीत्यनुसारम्

छात्रः:
26/08/2025

DYAS -SYLLABUS योग-आयुर्वेदसाहित्य-डिप्लोमापाठ्यक्रमः	**PAPER CODE**	**DYAS-4**
चतुर्थपत्रम् **(PAPER 4) -** द्रव्यविज्ञानं नामरूपज्ञानं च	**Credit/ Unit 6**	**Hours 96-120**
आयुर्वेदे अध्ययनप्रारम्भपद्धतिः - अध्ययनप्रारम्भपद्धतिः, शिष्यलक्षणम्, गुरुलक्षणम्, ग्रन्थपरीक्षा, द्रव्यगुणशास्त्रपरिचयः - निरुक्तिः, द्रव्यगुणशास्त्रस्य स्वरूपं, भेदाः, कर्मनिरूपणम्	1	16-20
नामरूपज्ञानम् (Nāmarūpajñāna) नामरूपज्ञानस्य निरुक्तिः *Pharmacognosy* — द्विनामपद्धतिः (Binomial Nomenclature), इन्द्रियग्राह्यपरिशीलनम् (Organoleptic Assessment), स्थूलविचारः (Macroscopic Analysis), सूक्ष्मविचारः (Microscopic Analysis), भौतिक-रासायनिकाङ्काः (Physico-Chemical Constants), वनस्पति-रासायनविचारः (Phytochemical Analysis)।	1	16-20
औषधीयवनस्पतीनाम् नामकरणे ज्ञानप्रणालिः। वर्गीकरणम् — रूपाधारेण (वृक्षः, लता, ओषधिः इत्यादि), अवयवबोधकपरिमाणेन, आचार्यचरकवर्णितं कर्माधिष्ठानं पञ्चाशद्वर्गीकरणम्। औषधीयवनस्पतीनां परिचयः (20) — संस्कृतनाम, लाटिननाम, हिन्दीनाम, उपयोग्यभागः, सामान्यगुणाः, औषधगुणाः।	1	16-20
महत्वपूर्णाः योगाः (Important Formulations) दशमूलम्, शतावरी, अश्वगन्धा, अर्जुनः, चित्रकः, अर्द्रकः, हरिद्रा, मधुयष्टिः, त्रिफला, कल्पनाविज्ञानम्।	1	16-20
भैषज्यकल्पना (Bhaiṣajya Kalpanā) निरुक्तिः, वर्गीकरणम्, पञ्चविधकषायकल्पना, गुटिका, अवलेहः, चूर्णम्, क्षीरपाकः, तैलम्, युषः। रसादिविचारः - रसः — भेदाः, दोषकोपः, ऋतुसम्बन्धः, अति-योगः, वीर्य, विपाकः, गुणः, प्रभावः।	1	16-20
चिकित्साशास्त्रम् (Cikitsāśāstram) - चिकित्सायाः व्युत्पत्तिः, निरुक्तिः, चिकित्सावृत्तिः, चिकित्साचतुष्पादः, चिकित्साविधानम् — पूर्वकर्म, प्रधानकर्म, पश्चात्कर्म च । शरीरिक-मानसिकदोषेषु परमौषधानि, रोग-रोगिपरीक्षा रसायनविज्ञानम् (Rasāyanavijñāna) – परिभाषा, आचाररसायनम्	1	16-20

प्रायोगिकम् / अन्तरङ्गमूल्याङ्कनम्

26/08/2025

द्रव्यगुणपरिचये औषधीयवनस्पतीनाम् परिचयः — ५ अङ्काः ,	पञ्चविधकषायकल्पना — ५ अङ्काः
प्रश्नपरीक्षा (Viva-Voce) — १० अङ्काः	शेषाङ्काः —
CSU-अन्तरङ्गमूल्याङ्कननीत्यानुसारम्

सन्दर्भसूची

1. Indian Medicinal Plants (A Compendium of 500 Species) – पी.के. वारियरः (आर्यवैद्यशाला, कोट्टक्कल), ओरियण्ट् लॉग्मन् प्राइवेट् लिमिटेड्, 1994.
2. अष्टाङ्गहृदयम्, उत्तरस्थानम् – प्रो. के. आर्. श्रीकण्ठमूर्ति, चौखम्भा कृष्णदास् अकादमी, वाराणसी, 2012.
3. अष्टाङ्गहृदयम्, सूत्रस्थानम् – प्रो. के. आर्. श्रीकण्ठमूर्ति, चौखम्भा कृष्णदास् अकादमी, वाराणसी, 2012.
4. अष्टाङ्गसंग्रहः – डॉ. डी. वी. पण्डितराव, वैद्य अयोध्या पाण्डेय, गुजरात् आयुर्वेद विश्वविद्यालयः, 1998.
5. भावप्रकाशः – प्रो. के. आर्. श्रीकण्ठमूर्ति, चौखम्भा कृष्णदास् अकादमी, वाराणसी, 2009
6. Textbook on Bhaishajya Kalpana – डॉ. शोभा जी. हिरेमठ, आई.बी.एच. प्रकाशनम्, बेंगळूरु, 2000.
7. चरकसंहिता, विमानस्थानम् (आयुर्वेददीपिका) – डॉ. रामकरण शर्मा, वैद्य भगवान्दाश, चौखम्भा संस्कृत् सीरीज़्, वाराणसी, 2012.
8. सुश्रुतसंहिता, शरीरस्थानम् – प्रो. के. आर्. श्रीकण्ठमूर्ति, चौखम्भा कृष्णदास् अकादमी, वाराणसी, 2012.
9. सुश्रुतसंहिता, शरीरस्थानम् – पी. वी. शर्मा, चौखम्भा विश्वभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2010.
10. चरकसंहिता, सूत्रस्थानम् (आयुर्वेददीपिका) – डॉ. रामकरण शर्मा, वैद्य भगवान्दाश, चौखम्भा संस्कृत् सीरीज़्, वाराणसी, 2012.
11. अष्टाङ्गहृदयम्, शरीरस्थानम् – प्रो. के. आर्. श्रीकण्ठमूर्ति, चौखम्भा कृष्णदास् अकादमी, वाराणसी, 2012.
12. द्रव्यगुणविज्ञानम् – पी. वी. शर्मा, खण्ड 1 एवं 2, चौखम्भा भारती अकादमी, 2007.
13. Dravyaguna Vijnana (Study of Dravya–Materia Medica) – प्रो. डॉ. डी. एस. लूकस, चौखम्भा विश्वभारती, वाराणसी, 2012.
14. द्रव्यगुणविज्ञानम् – डॉ. जे. एल्. एन. सास्त्री, चौखम्भा ओरिएण्टालिया, वाराणसी, 2006.
15. Indian Pharmacopoeia, 2007, Indian Pharmacopoeia Commission, गाज़ियाबाद्.
16. Introduction to Nighantus of Ayurveda – डॉ. डी. एस. लूकस, चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी, 2006.
17. नामरूपज्ञानम् – खण्ड 5, पी. वी. शर्मा, सत्यप्रिया प्रकाशन, 2000.
18. Park's Text Book of Preventive and Social Medicine – के. पार्क्, भनोट् पब्लिकेशन्स्, 23rd edition, 2015.
19. Human Physiology – सी. सी. चटर्जी, सी.बी.एस्. पब्लिशर्स् अॅण्ड् डिस्ट्रीब्यूटर्स्, 2016.
20. प्रत्यक्षशरीरम् – गणनाथसेनः, चौखम्भा कृष्णदास् अकादमी, वाराणसी, 2005.

26/08/2025

21. Principles of Anatomy and Physiology – गेराड् जे. तोर्तोरा, ब्रायन डेरिकसन, जॉन् वाइली अॉण्ड् सन्स्, इन्कॉर्पोरेटेड्, 13th edition, 2012.

22. राजनिघण्टुः – डॉ. इन्द्रदेव त्रिपाठी, चौखम्भा कृष्णदास् अकादमी, वाराणसी, 2006.

23. शार्ङ्गधरसंहिता – प्रो. के. आर्. श्रीकण्ठमूर्ति, चौखम्भा कृष्णदास् अकादमी, वाराणसी, 2012.

24. शरीरक्रीयाविज्ञानम् (Physiology in Ayurveda) – डॉ. एम्. रामसुन्दर राव, सुश्रुत पब्लिशर्स्, विजयवाडा, सप्तममुद्रणम्, 2004.

25. माधवनिदानम् – वैद्यः यादवजी त्रिकम्जी आचार्यः, निर्माणसागरमुद्रणालयः, बम्बई, 1920।

26. *Pharmacognosy* – डॉ. सी. के. कोकाटे, ए. पी. पुरोहित, एस्. बी. गोखले, 2008।

27. *Textbook of Pharmacognosy* – डॉ. मुहम्मद अली, सी. बी. एस्. प्रकाशकाः, 1993।

28. *Textbook of Pharmacognosy* – एस्. एस्. हण्डा, वी. के. कपूर, दिल्ली वल्लभप्रकाशनम्, 2003।

29. *Textbook of Pharmacognosy* – टी. ई. वालिस्, सी. बी. एस्. प्रकाशकाः, 2005।

30. *Essentials of Pharmacognosy* – एच्. एस्. अन्सारी, बिरला प्रकाशनम्, 2009।

31. *Pharmacognosy* – डब्ल्यू. सी. एवान्स्, एल्सेवियर्, 2008।

32. *Glossary of Indian Medicinal Plants* – आर. एन. चोप्रा, एस्. एन. नायर, आई. सी. चोप्रा, नॅशनल् इन्स्टिट्यूट् ऑफ् सायन्स्, कम्युनिकेशन् अॉण्ड इन्फॉर्मेशन् रिसोर्सेस्, 2009।

33. *Anatomy of Crude Drugs* – एम्. ए. अय्यंगार, एस्. जी. के. नायक, 2008।

34. *Pharmacognosy of Powdered Crude Drugs* – प्रो. डॉ. एम्. ए. अय्यंगार, अय्यंगार्।

35. *Treatise on Indian Medicinal Plants* – असीमा चटर्जी, सत्येशचन्द्र पक्मास, नॅशनल् इन्स्टिट्यूट् ऑफ् सायन्स्, कम्युनिकेशन् अॉण्ड इन्फॉर्मेशन् रिसोर्सेस्।

36. *Ayurvedic Drugs and Their Plant Sources* – वी. वी. शिवराजन्, इन्दिरा बालाचन्द्रन्, ओण्डेड् अॉण्ड् बी. एच्. पब्लिशिंग् कम्पनी प्रा. लि., 2006।

37. *System of Plant Nomenclature in Ayurveda* – डॉ. ज्ञानेन्द्र पाण्डेय, चाखम्बा संस्कृत् सीरीज़् कार्यालयः, वाराणसी, 1997।

38. *Indian Plants and Drugs* – के. एम्. नाडकर्णि, एशियाटिक् पब्लिशिङ् हाउस्, दिल्ली, 2010।

39. *History of Chemistry in Ancient and Medicinal India* – आचार्यः प्रफुल्लचन्द्र राय, चौखम्भा कृष्णदास् अकादेमी, वाराणसी, 2004।

40. अमरकोशः – अमरसिंहः, शिवा बुक्स् इण्टरनॅशनल्, दार्यागञ्ज, नवी दिल्ली – 2।

26/08/2025

DYAS -SYLLABUS योग-आयुर्वेदसाहित्य-डिप्लोमापाठ्यक्रमः	PAPER CODE	DYAS-5
पञ्चमपत्रम् (PAPER 5) - संस्कृतप्रथमदीक्षा संस्कृतद्वितीयदीक्षा च	Credit/ Unit 6	Hours 96-120
प्रथमदीक्षा – प्रथमः भागः – वाक्यव्यवहारः – १, २ स्तबकाः	1	16-20
प्रथमदीक्षा – प्रथमः भागः – वाक्यव्यवहारः – ३, ४ स्तबकाः	1	16-20
प्रथमदीक्षा – प्रथमः भागः – वाक्यव्यवहारः – ५, ६ स्तबकाः	1	16-20
द्वितीयदीक्षा – प्रथमः भागः – व्यवहारप्रदीपः – १, २ स्तबकाः	1	16-20
द्वितीयदीक्षा – प्रथमः भागः – व्यवहारप्रदीपः – ३, ४ स्तबकाः	1	16-20
द्वितीयदीक्षा – प्रथमः भागः – व्यवहारप्रदीपः – ५, ६ स्तबकाः	1	16-20

सन्दर्भग्रन्थाः

1. प्रथमदीक्षा – प्रथमः भागः, वाक्यव्यवहारः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जनकपुरी, नवी दिल्ली।
2. द्वितीयदीक्षा – प्रथमः भागः, व्यवहारप्रदीपः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जनकपुरी, नवी दिल्ली।

छोमशः 26/08/2025

DYAS -SYLLABUS योग-आयुर्वेदसाहित्य-डिप्लोमापाठ्यक्रमः	PAPER CODE	DYAS-6
षष्ठपत्रम् (PAPER 6) - योगाभ्यासाः	Credit/ Unit 6	Hours 96-120
क्रियाः (Kriyās) – कपालभातिः, जलनेतिः, सूत्रनेतिः, त्राटकं, वमनक्रिया। शिथिलीकरणव्यायामाः, गणेशक्रिया, सूक्ष्मव्यायामः, पवनमुक्तासनक्रिया १, २, ३।	1	16-20
सूर्यनमस्कारः (Surya Namaskara) – १२ विन्यासात्मकः तत्प्रभेदाश्च। वैदिकः सूर्यनमस्कारः (९ विन्यासात्मकः)। योगिकः सूर्यनमस्कारः (१७ विन्यासात्मकः)। तिष्ठदासनानि (Standing Postures) – ताडासनम्, वृक्षासनम्, गरुडासनम्, त्रिकोणासनम्, परिवृत्तत्रिकोणासनम्, पार्श्वकोणासनम्, वीरभद्रासनम् १, २, ३।	1	16-20
उपविशदासनानि (Sitting Postures) – स्वस्तिकासनम्, पद्मासनम्, गोमुखासनम्, पश्चिमोत्तानासनम् (सर्वे प्रभेदाः), उष्ट्रासनम्, पूर्वोत्तानासनम्, बद्धकोणासनम्, सुप्तवज्रासनम् १, २, सुप्तवीरासनम्, बद्धपद्मासनम्, कूर्मासनम्। नाभिन्यस्तशयनासनानि (Prone Postures) – भुजङ्गासनम्, धनुरासनम्, शलभासनम्। स्कन्धन्यस्तशयनासनानि (Supine Postures) –सर्वाङ्गासनम्, सेतुबन्धासनम्, मत्स्यासनम्, पवनमुक्तासनम्। कटिपरिवर्तितासनानि (Twisting Postures) – वक्रासनम्, भरद्वाजासनम्, अर्धमत्स्येन्द्रासनम्, मरीच्यासनम् १, २, ३, ४।	1	16-20
विशिष्टाभ्यासाः (Advanced Practices) – शीर्षासनम्, वृश्चिकासनम्, मयूरासनम्, हलासनम्, कर्णपीडासनम्, सुप्तकोणासनम्, बकासनम्, कुक्कुटासनम्। विश्रामासनानि(Relaxing Postures) – मकरासनम्, शवासनम् १, २ ।	1	16-20
प्राणायामः, ध्यानम्, मुद्राः (Pranayama, Meditation and Mudrās) प्राणायामस्य पूर्वाभ्यासाः (Preparatory Practices) – विभागीयश्वसनम्। प्राणायामाः –सूर्य-अनुलोमविलोमः, चन्द्र-अनुलोमविलोमः, नाडीशुद्धिः, भ्रामरिप्राणायामः। ध्यानाभ्यासाः – गाढविश्रान्तितन्त्र (Deep Relaxation Technique–DRT), ओंकारध्यानम्। प्रणवध्यानम्, हस्तमुद्राः – नासिकामुद्रा, चिन्मुद्रा, चिन्मयमुद्रा, आदिमुद्रा, ब्रह्ममुद्रा।	1	16-20

हस्ताक्षरः
26/08/2025

योगचिकित्सापद्धतयः (Yogic Management & Modules) – श्वसनविकाराः (Respiratory Disorders) चिन्ता-उद्वेगः च अवसादः (Anxiety & Depression)आमवातः (Arthritis) पृष्ठवेदना मेरुदण्डविकाराः (Back Pain & Spinal Disorders) चयापचयविकाराः (Metabolic Disorders)आमाशयविकाराः (Gastrointestinal Disorders) स्थूलता (Obesity) सकारात्मकस्वास्थ्यप्रबोधनम् (Promotion of Positive Health – PPH)	1	16-20

सन्दर्भग्रन्थाः

1. आसन-प्राणायाम-मुद्रा-बन्धः – बी.वाय.बी. प्रकाशनम्, मुङ्गेर।
2. आसन-प्राणायाम-मुद्रा-बन्धः – स्वामी सत्यानन्दसरस्वती, बिहार योगभारती, मुङ्गेर।
3. लाइट् ऑन् योग – बी.के.एस्. अय्यङ्गार्।
4. रेड्डी, एम्. वेङ्कट तथा अन्ये – योगिक थेरपी, श्री एम्.एस्.आर्. मेमोरियल् योग शृङ्खला, अर्तहमुरु, आन्ध्रप्रदेशः, 2005।
5. डॉ. आर्. नगरत्ना, डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र – अस्थमा कृते योगः, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 1998।
6. डॉ. आर्. नगरत्ना, डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र – चिन्ता-उद्वेगयोः कृते योगाभ्यासाः, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 2001।
7. पीठशूलाय योगः – डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र, डॉ. आर्. नगरत्ना, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 2001।
8. कर्करोगाय योगः – डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र, डॉ. आर्. नगरत्ना, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 2006।
9. तनाव-व्यवस्थायाम् नवीनदृष्टयः – डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र, डॉ. आर्. नगरत्ना, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 2000।
10. अस्थिसन्धिवाताय योगः – डॉ. आर्. नगरत्ना, डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 2001।
11. डॉ. शान्तकमणि नरेन्द्रन्, डॉ. आर्. नगरत्ना, डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र – गर्भावस्थायां योगः, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 2008।
12. स्थूलतायाः कृते योगः – डॉ. आर्. नगरत्ना, डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 2014।
13. मधुमेहाय योगः – डॉ. आर्. नगरत्ना, डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 2003।
14. सकारात्मकस्वास्थ्यप्रवर्द्धनाय योगः – डॉ. आर्. नगरत्ना, डॉ. एच्.आर्. नागेन्द्र, प्रकाशितं – एस्.वि.वाय्.पी., बेंगळूरु, 2004।
15. नागेन्द्र एच्.आर्., नगरत्ना आर्. – तनाव-व्यवस्थायाम् नवीनदृष्टयः, एस्.वि.वाय्.पी., 2010।
16. नागेन्द्र एच्.आर्., नगरत्ना आर्. – व्यक्तित्वविकास-शृङ्खला, एस्.वि.वाय्.पी., 2012।
17. बसवरड्डि आई.वि. – विद्यालयबालकानां कृते योगशिक्षक-मार्गदर्शिका, एम्.डी.एन्.आइ.वाय्., नवी दिल्ली,

18. बसवरड्डि आई.वि. – विद्यालयस्वास्थ्ये योगः, एम्.डी.एन्.आइ.वाय्., नवी दिल्ली, 2009।
19. जयदेव एच्.जे. – योगेन सह वृद्धिः, योगसंस्थानम्, सान्ताक्रूज्, मुम्बई, 2004।
20. स्वाति, राजीव चञ्चनि – बालकानां कृते योगः (चित्रितं मार्गदर्शनम्), यू.बी.एस्. प्रकाशकाः, 2008।
21. नैंसी विलियम्स् – योगशिक्षाः दर्शनं च अभ्यासः च, दीप् & दीप् पब्लिकेशन्, नवी दिल्ली, 2007।
22. विशेषबालकाय योगः – डाउन् सिन्ड्रोम, सेरेब्रल् पाल्सि, शिक्षणदौर्बल्ये च चिकित्सोपायः, स्पेशल् योग पब्लिकेशन्, 1998।
23. प्रतिबालकेषु चिकित्सायोगः – सिङ्गिङ्ग् ड्रॅगन्, लण्डन्-फिलाडेल्फिया, 2010।
24. नागेन्द्र एच्.आर्., नगरत्ना आर्. – आयाट्-शृङ्खला, एस्.वि.वाय्.पी. प्रकाशनम्, बेंगळूरु।

DYAS -SYLLABUS योग-आयुर्वेदसाहित्य-डिप्लोमापाठ्यक्रमः	**PAPER CODE**	**DYAS-7**
सप्तमपत्रम् **(PAPER 7)** - परियोजनाकार्यम् विद्यार्थी एतेषु बिन्दुषु कञ्चनं चयनं कृत्वा परियोजना-कार्यं सम्पन्नं कर्तुं शक्नोति। विस्तृत-प्रतिवेदनं प्रमाणीकरणार्थं समर्पणीयम्।	**Credit/ Unit 4**	**Hours 96-120**
• विद्यालयेषु योगाभ्यासस्य प्रशिक्षणं परियोजना-कार्यार्थं समर्पणं च (07 दिनानि) • समुदायाय योगाभ्यासस्य प्रशिक्षणं परियोजना-कार्यार्थं समर्पणं च (07 दिनानि) • योगे प्रशिक्षुता (Apprenticeship) प्रतिवेदनम् (07 दिनानि) • योगस्य सम्बन्धे संक्षिप्त-प्रबन्धस्य (Thesis) समर्पणम् (30 पृष्ठानि)	2	48-60
• आयुर्वेदस्य दिनचर्या-कार्यशाला (07 दिनानि) • आयुर्वेद-चिकित्सालये शिष्यत्वस्य (Apprenticeship) प्रतिवेदनम् (07 दिनानि) • आयुर्वेद-सिद्धान्तानां नित्यजीवने अनुप्रयोगे संक्षिप्त-प्रबन्धस्य (Thesis) समर्पणम् (30 पृष्ठानि)	2	48-60

छोरारः
26/08/2025